

UOT 881

ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ*

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Frazeologizmlər Azərbaycan və Fransız dillərində geniş məfhumdur. Frazeoloji birləşmələr ta qədimdən bu günə qədər xalqın milli təfəkkürünü, adət-ənənəsini, yaşayış tərzini, mədəniyyətini, tarixini özündə qoruyub saxlamışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərindən süzülüb gələn bu ifadələr mifoloji, fəlsəfi, dini, nəsihətamiz, etik, estetik, ekspressiv və s. xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan və Fransız dillərində də heyvan adları ilə, rəng bildirən, bədən üzvlərini (somatik) ifadə edən və digər qrupa aid olan frazeoloji vahidlər mövcuddur. Frazeologizm dilçilikdə bir çox dilçi alimlərin tədqiqat obyektinə olmuş, müxtəlif fikirlər yürüdülmüş, frazeologiyaya aid əsərlər yazılmışdır. Frazeoloji dil vahidlərinin tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış və tərcümə üsulları təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr; Azərbaycan dil; Fransız dili; sabit söz birləşmələri; frazeologizm; frazeologiya; tərcümə üsulları*

Frazeoloji birləşmələr bir xalqın min illər boyu tarixini, mədəniyyətini, milli kaloritini, həyat tərzini özündə əks etdirən və ümumxalq dilində xüsusən də canlı danışıq dilində daha çox istifadə olunan söz inciləridir. Sifahi xalq dilindən günümüzə qədər süzülüb gələn frazeoloji birləşmələr xalqın sırf özü ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr keçmiş nəsillərin müxtəlif dövrlərdə şəraitlə bağlı olaraq, həyat təcrübəsini bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Uzun əsrlərdən bəri frazeoloji birləşmələr zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmiş və bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir. Tarix boyu müxtəlif mərhələlərdən keçərək xalq dilindən alınan söz və deyimlərə xüsusi hörmətlə yanaşılmış, günümüzdə qədər qorunub saxlanılmışdır. Onlar ədəbi dilin üslub rəngarəngliyində əhəmiyyətli rol oynayır, ekspressivlik və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə görə digər dil vahidlərindən seçilir (2, s.75). Ədəbiyyat adamları öz əsərlərində poetik frazeologiyadan məharətlə istifadə etmiş, dilin inkişafı ilə yeni ifadələr yaratmışlar. Bu ifadələr həm danışıq, həm də bədii əsərlərin dilinə xüsusi gözəllik vermiş, fikrin daha qüvvətli ifadə olunmasına xidmət etmişdir (3, s.251). Şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolu kimi bəzi rəvayətlərin frazeologiyanın zənginləşməsində mənbə kimi iştirak etmişdir. Nümunə olaraq *başı əhlət daşına dəymək, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir, başına kül tökmək, dəvəsi ölmüş ərəb* kimi bir neçə frazeoloji vahidləri qeyd etmək olar. Məsələn, *Hələ başı əhlət daşına dəyməyib* ifadəsi məcazi mənada bərkdən-boşa düşməyib, çətinlik görməyib. *Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir* ifadəsi fikrin tamamilə yalan olmasını obrazlı şəkildə ifadə etmək məzmunu daşıyır. *Başına kül tökmək* qarğış mənasında istifadə olunur. *Dəvəsi ölmüş ərəb*, ifadəsi yəni çox çətinliklər görmüş mənasında işlədilir (1, s.48). Rəvayətlərdən götürülmüş bu tip ifadələrin bəziləri məcazi mənada işlədilmiş, bəziləri isə həqiqi mənadan məcazi mənaya keçirilərək frazeoloji vahid formasına salınmış və bu şəkildə dilimizin frazeologiyasına daxil olunmuşdur.

Bir sıra dilçilər atalar sözü və məsəlləri, idiomları, ibarələri, ədəbi sitatları, aforizmləri, hikmətli sözləri və dildə hazır şəkildə olan başqa səciyyəli ifadələri frazeologiyanın tərkib hissəsi adlandırırlar. Qismən də olsa, bunlar frazeologiyanın formalaşmasında, inkişafında, yeni frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində, tədricən zənginləşməsində fəaliyyət göstərir. Həyat təcrübəsindən alınan nəticələr təsiredici, tərbiyəvi, düşündürücü olur və bunları ifadə etmək üçün atalar sözləri, məsəllər və xüsusi deyimlərdən istifadə olunur. Dilimizdə atalar sözü

və məsələlərin bir qismi mənə və quruluşca dəyişdirilir və frazeoloji vahidlər əlavə olunaraq zənginləşir. Məsələn, “Tülkü tülkülüyünü edincə dərisini boğazından çıxarırlar” ifadəsində *dərisini boğazından çıxarmaq*, “Namərdin çörəyi dizinin üstündədir” *çörəyi dizinin üstündə olmaq* frazeoloji birləşmələrdir. Belə xüsusiyyətlərə malik olan atalar sözü və məsələlər dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında söz birləşməsi şəklində olan mürəkkəb tərkibli idiomların da rolu var. Məsələn *gözütöx adam* söz birləşməsində *gözütöx* mürəkkəb sözü *gözü töx olmaq* frazeoloji vahidindən əmələ gəlmişdir.

Frazeologiya sahəsində dilçilərin müxtəlif fikirləri var. Dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqat tarixi Ferdinan dö Sosür və Şarl Ballidən başlayır. XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə İsveçrə dilçisi Şarl Balli məşğul olmuş və frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Nəzəriyyəsində frazeoloji vahidlərə verdiyi təsnifat frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmiş, bu sahədə dilçilər böyük tədqiqat işləri görmüşlər. Şarl Balli fransız dilində frazeologiyayı bu cür tərif edir: “ Dildə sabitləşən birləşmə “frazeoloji ifadə” adlanır. Nisbi mütəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzəlləri “frazeoloji qrup”, elementləri tamamilə bir-biri ilə əlaqədar olanları “frazeoloji bitişmə” adlanır. Şarl Balli (Charles Bally) frazeoloji birləşmələri müxtəlif qruplara ayırır. Ad verdiyi qruplardan biri də “ara tip” adlı qrupdur (1, s.8). Bu qrupa feil birləşmələrini misal göstərir. Məsələn *décider* (qərar vermək), *prendre décision* (qərar vermək, qərara almaq), *s’engager* (səfərbər olmaq, məsuliyyəti boynuna götürmək), *prendre un engagement* (məsuliyyəti boynuna götürmək). Şarl Balli öz əsərlərində fransız dilinin frazeologiyasından geniş bəhs etmişdir (7, s. 23).

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində B. Çobanzadə, F. Ağzadə, M. Hüseyinzadə, S. Cəfərov, S. Murtzayev, A. Qurbanov, H. Bayramov və başqaları frazeologiya sahəsində tədqiqatlar aparmış, bir çox kitablar yazmış, digər yazıçıların əsərlərində frazeologiya məsələlərinə toxunmuşlar.

Hər bir dil frazeoloji sistemə malikdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri zənginliyi və müxtəlifliyi ilə başqa dillərdən fərqlənir. Buna səbəb bu dilin qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olmasıdır. Bəzən dillər arasında tərcümə zamanı frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini tapmaq çətin olur. Bir dildə mövcud olan söz birləşməsi və ya ifadə digər dildə mövcud olmadığı üçün onun ekvivalentini tapmaq bir çox hallarda çətinlik yaradır. Bunun başlıca səbəbi təbii olaraq müxtəlif xalqların malik olduğu dünyagörüşün, həyat tərzinin və mədəniyyətin fərqli olmasıdır. Bir dildən digər dilə frazeoloji səciyyəli terminlər daxil olur və bu terminlər daxil olduğu dildə bəzən tərcümə olunduğu kimi qalır, bəzən də mənası, məzmunu dəyişdirilərək istifadə olunur. Başqa dillərin mədəniyyətini, iqtisadi-siyasi həyatını, dünyagörüşünü xalqlar arasında körpü yaradan tərcümə vasitəsilə öyrənirik. Neçə minillik tarixi olan tərcümə dünya dillərinin zənginləşməsində, inkişafında, mədəniyyətlərin yaranmasında böyük rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin olduğu kimi başqa dillərə tərcümə məsələsi həmişə dilçi tədqiqatçıların axtarış obyektinə olmuşdur. Bir çox dilçi alimlər belə qənaətə gəlir ki, frazeoloji birləşmələrin digər dilə hərfi tərcüməsi qeyri mümkündür. Bu əlaməti frazeologiyanın dilin mili xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi ilə izah edirlər. Bəzi dilçilər isə bir çox hallarda frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcümə olunduğunu vurğulayır. C. Murtuzayev belə qənaətə gəlir ki, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi başqa dillərə hərfi tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir (1, s.63). Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr başqa dilə hərfi tərcümə olunduqda anlaşılmaq söz yığımına çevrilir, heç bir mənə vermir ya da tam başqa mənada olur. Başqa dildən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrdə də həmçinin eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məsələn Fransız dilinə tərcümə olunan bir çox frazeoloji birləşmələri hərfi tərcümə etdikdə eyni mənəni vermir. Bu hal Azərbaycan dilindən Fransız dilinə tərcümə olunan frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Fransız və

Azərbaycan dilləri geneoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına aiddir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə, Fransız dili isə hind-avropa dilləri ailəsinə mənsubdur. Dilçilərin fikrincə müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dillərdə frazeoloji birləşmələri hərfən tərcümə etmək olmur və eyni ailədən olan başqa dillərə də hərfi tərcümə mümkün deyil. Çünki eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin frazeoloji vahidləri yalnız hər dilin özünə məxsusdur. Eyni dil qrupuna aid olan dillərin fonetik, qrammatik, leksik baxımından oxşarlığı ola bilər. Amma zaman keçdikçə eyni ailəyə mənsub olan dil qruplarındakı dillər bir-birindən təcrid olunur və hər dilin lüğət tərkibində fərqlənən spesifik əlamətlər özünü əks etdirir. Bu vəziyyəti türk dilləri ailəsinə aid etsək də, çox fərqlənir, çünki bu dillərdə dil vahidləri yaxın qohumluq səciyyəsi daşıyır və bir-birindən az fərqlənir. Demək olar ki, türk dilləri fonetik, qrammatik strukturu və lüğət tərkibi ilə vahid bir qohum dil qrupunda birləşib. Məsələn Azərbaycan dilində işlədilən *yolu düşmək, dil tökmək, ağılı itirmək, boyun əymək, qan ağlamaq, burnundan gətirmək* kimi frazeoloji vahidlər ümumi mənalarına görə türk dilləri ailəsində olan dillərdə eynilə işlənir, lakin fonetik olaraq fərqli tələffüz olunur. Dillər arasında fərqli cəhətləri tədqiq edərkən qohum dillər arasında ümumiliyi də unutmaq olmaz. Bu ümumilik dillərin inkişafından, inteqral və differensial əlamətlərdən asılı olaraq onlar arasında arta və ya azala bilər.

Frazeoloji birləşmələr dillər arasında tərcümə olunan əsərlər vasitəsi ilə bir dildən digər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Ərəb, fransız, ingilis, rus, türk və başqa dillərdən Azərbaycan dilinə, eləcə də Azərbaycan dilindən sadaladığımız dillərə bir çox yazıçıların əsərləri tərcümə olunmuşdur. Bu əsərlərdəki frazeoloji birləşmələr dildə mübadilə rolunu oynayaraq tərcümə olunduğu dillərin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr bəzən başqa dildə, qohum olmayan dildə eyni leksik tərkibə malik olub eyni mənada işlənir. Məsələn, *barmağını dişləmək* fransız dilində *s'en mordre les doigts*. Bu ifadədə həm feil, həm də isim komponenti hərfi tərcümə olundu, eyni mənəni verdi və eyni leksik tərkibə malik oldu (kalka üsulu).

Başqa dillərdə olduğu kimi somatik frazeologizmlər (somatizmlər ürək, baş, qan, sümük və s.), demək olar ki, Fransız və Azərbaycan dillərində çoxdur və tərcümə zamanı bunların ekvivalentini tapmaq çətinlik yaratmır. İnsan orqanları (əl, ayaq, qol, göz, hulqum, kirpik, qulaq, ürək,üz, ağız, boğaz, ciyər, çiyin, dil, diş) ilə işlənən frazeoloji birləşmələr somatik frazeologizmlər adlanır. Məsələn, *tirer l'oreille (les oreilles)*- qulağını çəkmək, qulaqburması vermək, *s'en donner au coeur* - ürəkdən sevinmək, *ouvrir son coeur* - ürəyini açmaq, *rester bouche bée (bouche ouverte)* - ağız açıq qalmaq, təəccüblənmək, *regarder du coin de l'oeil* - gözücu baxmaq, xəlvəti nəzər salmaq, *perdre sa langue* - dilini udmaq, susmaq danışmamaq, *perdre la tête* - başını itirmək, ağılı itirmək, *ne pas fermer l'oeil* - göz yummamaq (7, s.58). Bəzi hallarda həm semantik-üslubi həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərə rast gəlmək olur. Lakin belə hal ilə həmişə qarşılaşmırıq. Tərcümə zamanı bir dilin frazeoloji vahidlərinin qarşılaşdırılan dildə eyni qarşılığının olub-olmaması, ifadə edilən mənənin müqayisə edilən dillərdə uyğun gəlib-gəlməməsi düşündürücü amillərdən biridir.

Fransız dilində olan frazeoloji birləşmələri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə təsadüf olunması bu iki müxtəlif dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox sabit söz birləşmələrinin Azərbaycan və Fransız dillərində tam qarşılığının olmamasının əsas səbəblərindən biri də iki xalqın fərqli adət-ənənələrə, dünyagörüşə, müxtəlif milli kaloritə mənsub olmasıdır. Tərcümə olunan frazeoloji vahidlərin mənəsini tam başa düşmək və adekvat şəkildə ana dilinə tərcümə etmək lazımdır. Tərcümə nöqtəyi-nəzərdən frazeologizmləri müxtəlif qrupa ayırmaq olar; ekvivalent frazeologizmlər (tam frazeoloji ekvivalentlər, natamam frazeoloji ekvivalentlər), ekvivalentsiz frazeologizmlər. Adından məlum olduğu kimi, ekvivalent frazeologizmlərin tərcümə olunduğu

dildə ekvivalenti olur, lakin bu hal ya tam, ya da natamam ola bilər. Ekvivalentlərsiz frazeologizmlərin isə tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti yoxdur, leksik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir, bədiilik, ekspressivlik kimi bəzi çatışmazlıqlar olur.

Dilçi tədqiqatçılar frazeoloji birləşmələrin başqa dilə tərcüməsi prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüş və bir neçə tərcümə metodu, üsulları təqdim etmişlər (s.85, 1). Bu tip ifadələrin tərcüməsi prosesində müxtəlif üsullardan istifadə etmək mümkündür: ekvivalent üsulu, təsviri (deskriptiv) üsul, analog üsulu, antonim tərcümə, kombinə üsulu, kalka və ya hərfi tərcümə üsulu. *Ekvivalent üsulu*- tərcümə olunan dildə frazeoloji birləşmənin qarşılığı tam üst-üstə düşməlidir. *Təsviri (deskriptiv)* üsul - tərcümə olunan dildə frazeoloji birləşmənin ekvivalenti olmadığı halda ifadəni aydın izah etmək üçün təsviri üsuldan istifadə etmək olar. *Analog üsulu* - tərcümə prosesində hədəf dilə tərcümə olunan ifadələr mənə və məzmun baxımından uyğun olur sadəcə obrazlılıq dəyişir. *Antonim tərcümə üsulu* - frazeoloji ifadələrin tərcüməsi inkar formada verilə bilər və ya əksinə, təsdiqdə də ola bilər. Orijinal dildə inkarda verilməsinə baxmayaraq bəzən ifadənin tərcümə olunan dildə təsdiqdə verilməsi uyğun olur. *Kombinə üsulu*- bir dildən digər dilə tərcümə zamanı frazeoloji ifadələr öz mənasını qismən saxlayır. *Kalka üsulu*- hərfi tərcümə üsuludur, tərcümə olunan dildə frazeoloji birləşmələr öz mənalarını qoruyub saxlayırlar. Kalka üsulu iki yolla həyata keçirilə bilər, orijinaldakı fikrin ekzotikliyinə qorunması və ya ifadəyə uyğun ekvivalentin tapılması yolu ilə.

Beləliklə, Azərbaycan və Fransız dillərində frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində bu üsullardan istifadə edərək qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq olar. Frazeoloji birləşmələrin hər iki dildə tərcüməsi zamanı kontekstdən uzaqlaşmamalı, orijinala uyğun tərcümə üsulları ilə ifadə etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları H. Bayramov. Maarif, Bakı 1978. 174 s.
2. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" I cild "Şərq-Qərb" Bakı 2007. 480 s.
3. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" II cild "Şərq-Qərb" Bakı 2007. 328 s.
4. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" III cild "Şərq-Qərb" Bakı 2007. 336 s.
5. Məhərrəm Hüseynov "Poetik frazeologiya" "Elm və Təhsil" Bakı 2013. 166 s.
6. Əli Allahverdiyev. "Fransız dilinin frazeoloji birləşmələrinin sinonimləri". "Adiloğlu" Bakı 2009. 240 s.

Fransız dilində

7. Bally Charles. "Linguistique générale et linguistique française" Berne Francke 1932, 253s.
8. Ali Allahverdiyev "Synonymes des locutions phraséologiques françaises". "Adiloğlu" Bakı 2009. 240 s.
9. Le style et ses techniques. Marcel Gressot Laurence James. Presses Universitaires de France. Paris 19962. 328 s.

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: aziza_aliyeva@yahoo.com

Aziza Aliyeva**TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJANI AND FRENCH**

Phraseologisms are widely used in Azerbaijani and French. Phraseological units have preserved the national thinking, traditions, way of life, culture and history of the people since ancient times. These expressions, filtered from different stages of history, reflect mythological, philosophical, religious, moralizing, ethical, aesthetic, expressive and other features. As in the world languages, the Azerbaijani and French languages have phraseological units with animal names, colors, body parts (somatic) and belonging to another group. Phraseology has been the subject of research by many linguists, various opinions have been expressed, and works on phraseology have been written. The ways of overcoming the difficulties on translation of phraseological units were studied by linguists from different aspects and methods of translation were presented.

Keywords: *phraseological units; Azerbaijani language; French language; fixed word combinations; phraseologism; phraseology; translation methods*

Азиза Алиева**ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ**

Фразеологизмы широко используются в азербайджанском и французском языках. Фразеологические сочетания сохранили в себе национальную мысль, традиции, образ жизни, культуру, историю народа с древнейших времен до наших дней. Эти выражения, перешедшие разные этапы истории, включают в себя мифологические, философские, религиозные, назидательные, этические, эстетические, экспрессивные и другие особенности.

Как и в других языках мира, в азербайджанском и французском языках существуют фразеологизмы, связанные с названиями животных, обозначающие цвет, выражающие органы тела (соматические) и относящиеся к другой группе. Фразеологизм стал объектом исследования многих ученых-лингвистов в языкознании, были высказаны различные мнения, написаны труды по фразеологии. Пути преодоления трудностей, возникающих при переводе фразеологических единиц языка, исследованы лингвистами в различных аспектах и представлены методы перевода.

Ключевые слова: *фразеологические сочетания; азербайджанский язык; французский язык; устойчивые словосочетания; фразеологизм; фразеология; методы перевода*

(Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 25.01.2021**Son variant 10.03.2021**